

**ՊՈՆՏՈՍԻ ՀՈՒՅՆԵՐԸ ԵՎ
ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱՆ.
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՆՈՐ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐ**

Առաջին համաշխարհային և 1919–1922 թթ. հույն–թուրքական պատերազմների տարիներին Օսմանյան կայսրության հույն բնակչության նկատմամբ իրագործվեց զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների քաղաքականություն, որի հետևանքով Փոքր Ասիան զրկվեց հույն բնակչությունից: Չնայած այն փաստին, որ հարյուր հազարավոր հույներ բռնի տեղահանվեցին և կոտորվեցին, այնուամենայնիվ, Հունաստան արտաքսվածների թիվն ավելի մեծ էր: 1920–ական թթ. առաջին կեսից սկսած փրկություն գտած փոքրասիական հույների առջև նոր խնդիրներ երևան եկան՝ կապված նրանց՝ հունաստանյան հասարակությանն ադապտացվելու և ինտեգրվելու հետ, որոնք ունեին սոցիալ–տնտեսական, քաղաքական, մշակութային և այլ առանձնահատկություններ: Աղետից փրկված փոքրասիական հեյլենիզմն ամենևին էլ միասեռ զանգված չէր. Հունաստանում էին հաստատվել հոնիացիներ, կապադովկիացիներ, պոնտոսցիներ և այլն:

Այս հողվածում քննության ենք առնելու պոնտոսցի գաղթականների՝ Հունաստանում հաստատված երկրորդ և երրորդ սերունդների պատմական հիշողության դրսևորման մի քանի կարևոր առանձնահատկություններ: Փորձելու ենք հասկանալ, թե XX դարի սկզբին տեղի ունեցած աղետը հետագա տասնամյակների ընթացքում ինչ հետադարձ դրսևորումներ է ունեցել փոքրասիական հույների՝ բացառապես մեկ խմբի մոտ: Լինելով բարդ և միևնույն ժամանակ բազմատարր՝ այս երևույթն ունի ու–

սումնասիրության մի քանի շերտեր՝ փրկություն և վերականգնում, երկարաժամկետ ռեֆլեքսիա-արտացոլում և յուրատեսակ վերածնունդ:

ՊՈՆՏՈՍԻ ՀՈՅՆԵՐ. ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

Հայտնի է, որ «Պոնտոս» հասկացությունն ունի հիմնականում աշխարհագրական և պատմական նշանակություն: Պոնտոսը Փոքր Ասիայի պատմական մարզերից մեկն է, որտեղ հույների ներկայությունն ունի 2700–2800 տարվա պատմություն: Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ անցնելուց հետո՝ պոնտոսցիները կորցրեցին անկախ պետականությունը և փոքրասիական մյուս ու բալկանյան հույների նման հայտնվեցին դարավոր լծի տակ:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Տրապիզոնի վիլայեթում հայերի բնաջնջմանը հաջորդեցին հույների զանգվածային կոտորածները: Պատերազմի ավարտից հետո պոնտոսցի հույների մոտ սկսվեց պայքար սեփական իրավունքների պաշտպանության համար: Դա մեծապես պայմանավորված էր նաև Փարիզի հաշտության վեհաժողովի ժամանակ հունական պատվիրակության ղեկավար Է. Վենիզելոսի՝ տվյալ հարցում ունեցած դիրքորոշմամբ²: Չնայած 1918–1920 թթ. Պոնտոսի հարցի հետ կապ-

¹ Մ. թ. ա. 3-րդ դարում ստեղծված Պոնտական պետությունն անկում ապրեց մ. թ. ա. 1-ին դարում՝ ընկնելով հռոմեական տիրապետության տակ: 395 թ. կայսրության բաժանումից հետո Պոնտոսն անցավ Արևելյան բյուզանդական մասին: 1204 թ. խաչակիրների կողմից Բյուզանդիայի մայրաքաղաքի գրավումից ու թալանից հետո այս տարածքում առաջացել էր առանձին ու անկախ հունական պետություն Տրապիզոնի կայսրությունը, որը գոյատևեց շուրջ 2,5 դար: Կ. Պոլսի գրավումից ութ տարի անց՝ 1461 թ., օսմանյան թուրքերը գրավեցին ու վերջ դրեցին նաև Տրապիզոնի հունական պետության գոյությանը: Հունական Պոնտոսը Փոքր Ասիայում ուներ 71500 քառ. կմ տարածություն, որից Տրապիզոնի վիլայեթին (չհաշված Ջանիքի սանջակը) բաժին էր հասնում 31300 քառ. կիլոմետրը (տե՛ս Economides D. E., The Pontus and the Right Claims of its Greek Population: Topographical, Ethnographical and Historical Study: With Two Maps and Various Statistics, Constantinople, 1920, p. 6): Համաձայն հունական աղբյուրների՝ օսմանյան վարչական միավորներից Պոնտոսը ներառում էր ա) Տրապիզոնի վիլայեթը, բ) Ջանիքի առանձնացված սանջակը, գ) Կաստամունուի վիլայեթի Մինոպի սանջակը, դ) Մեքաստիայի վիլայեթի Ամասիայի, Շապին Գարահիսարի ու Թոքատի (Եվրոկիա) սանջակները: Այս տարածքն իր հերթին Կ. Պոլսի Հունաց պատրիարքարանը բաժանել էր Պոնտոսի 6 միտրոպոլիտոսների: Դրանք էին Տրապիզոն, Ռոդոպոլիս (Ջեվիզլիկ), Խաղիա (Գյումուշխանե), Կոլոնիա (Նիկոպոլիս – Շ. Գարահիսար), Նեոկեսարիա (Նիքսար), Ամասիա:

² 1919 թ. փետրվարի 3-ին և 4-ին Փարիզի հաշտության վեհաժողովում հունական պահանջները ներկայացնելիս վարչապետ Է. Վենիզելոսը ընդգծել էր,

ված զարգացումներին³ և դրա՝ պոնտոսցիների համար ցանկալի լուծման ակնկալիքներին՝ այնուամենայնիվ, Ազգայնական (Քեմալական) շարժման ծավալմանը զուգահեռ տեղի հույները հայտնվեցին չափազանց դժվար դրության մեջ: Այն, որ քեմալականների համար Պոնտոսի հույն բնակչությունը հիմնական թիրախներից էր, մեկ անգամ ևս հաստատվում է Էրզրումի կամ Սվազի կոնգրեսները դիտարկելիս: Ազգայնականների կողմից մշտապես ընդգծվել է հույների՝ իրենց համար վտանգ ներկայացնելու գործոնը⁴: Հույն-թուրքական պատերազմի ընթացքում՝ 1921 թ. սկսած, հունական բանակի անհաջողությունները, նույն թվականի ֆրանս-թուրքական պայմանագիրը, բուլղարիկների շարունակական օժանդակությունը ազգայնականներին և Մոսկվայի պայմանագիրը վերջնականապես ազատ արձակեցին քեմալականների ձեռքերը⁵: Այլ խոսքերով՝ փրկության հույսից զրկված պոնտոսցիների վերջին բեկորները կոտորվեցին, իսլամացվեցին կամ արտաքսվեցին Հունաստան:

որ Տրապիզոնի նահանգը պետք է ընդգրկվի Հայաստանի կազմի մեջ, չնայած որ այնտեղի հույները հայերից շատ են: Տե՛ս Ռ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Հատոր I, Առաջին տարի, 1918–1919 (խմբ.՝ Ա. Խառատյան), Եր., Տիգրան Մեծ, 2005, էջ 304: Անշուշտ, նման դիրքորոշումը կապված էր Վենիզելոսի կողմից պատմական իրադրության սթափ գնահատմամբ, քանի որ նման կարևոր պահին հայ-հունական հնարավոր հակասությունների դեպքում կուժեղանար դաշնակիցների ճնշումը, ինչից կշահեր Թուրքիան:

³ Պոնտոսցի հույները սկզբնական շրջանում մեծ հույսեր էին կապում Փարիզի հաշտության վեհաժողովի հետ: Դրանով է պայմանավորված նաև առանձին հուշագրի ներկայացումը վեհաժողովին, որտեղ ամփոփված էին նրանց պահանջները (տե՛ս [National Delegation of the Euxine Pontus], Memorandum Submitted to the Peace Conference, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919): Դրանից կարճ ժամանակ անց Տրապիզոնի միտրոպոլիտ Խրիսանթոսը Երևանում բանակցություններ է սկսում Հայաստանի կառավարության հետ: Այս հարցերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին Առաջին հանրապետության շրջանում (1918–1920), թարգմանությունը հունարենից՝ Հ. Բարթիկյանի, Եր., Հեղինակային հրատ., 1998:

⁴ Տե՛ս Մ. Кемаль, Путь новой Турции 1919–1927, т. 1, Первые шаги национально-освободительного движения 1919, Москва: Литгиздат, 1929, с. 6, 199, 350, 419.

⁵ Պատահական չէ, որ 1921 թ. հույների զանգվածային տեղահանություններն ու կոտորածները սաստկացան: Այս ժամանակահատվածում էր, որ թուրք ազգայնականները հաշվեհարդար տեսան նաև Պոնտոսի հույն մշակութային, քաղաքական գործիչների և գործարարների հետ: Տե՛ս Գ. Վարդանյան, Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և Փոքրասիական աղետը (1914–1923 թթ.), Եր., Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2012, էջ 121–122:

ՀՈՒՅՆ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԸ ԼՈՉԱՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻՑ ՀԵՏՈ

Հույն ժողովրդի նորագույն պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից բացառիկ նշանակություն ունի Լոզանի վեհաժողովը և դրա շրջանակներում 1923 թ. հունվարի 30-ին ստորագրված «Թուրքիայի և Հունաստանի միջև բնակչության փոխանակման վերաբերյալ» պայմանագիրը: Պայմանագրի էության մասին թերևս դժվար է գտնել ավելի դիպուկ բնութագիր, քան հունական պատվիրակության ղեկավար Է. Վենիզելոսի կողմից տրվածն է: Ըստ նրա՝ պայմանագրի անվանումը կեղծ է, քանի որ մինչև պայմանագրի ստորագրումը Թուրքիայի տարածքից արդեն արտաքսվել էր մոտավորապես մեկ միլիոն փախստական: Նման անվանումը պայմանավորված էր Թուրքիայի ճնշմամբ և հատկապես Փոքր Ասիայում մնացած շուրջ երկու հարյուր հազար հույն բնակչության ճակատագրի նկատմամբ եղած մտահոգությամբ⁶: Ուստի հունական կողմը պարզապես ստիպված է եղել համաձայնել նման անվանմանը⁷: Ընդհանուր առմամբ այս պայմանագրով փաստորեն օրինականացվում էին թուրքահպատակ հույների արտաքսումները:

Զանգվածային բռնագաղթի անմիջական հետևանքը Հունաստանի տարածքում մոտ 1,5 միլիոն⁸ փախստականների հաստատումն էր: Հոնիայից, Կապադովկիայից, Պոնտոսից և Փոքր Ասիայի մյուս շրջաններից հույն բնակչության տեղաշարժերի հետ կապված՝ Էգեյան տարածաշրջանում առաջացան քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և սոցիալական նոր փոփոխություններ: Այդ գործընթացն առնչվում էր բազմապիսի խնդիրների հետ, որոնց լուծման անհրաժեշտությունն իր ողջ բարդությամբ

⁶ Ակցոլլու Յ., Անիծված առյուծի բնաջնջումը: Մեր Անատոլիայի հելլենականության մեթոդավորված բնաջնջման գործընթացի իրար հաջորդող փուլերը (Հուն. թարգմ.՝ Լ. Վարդանյան, Խմբ.՝ Ս. Գրքաշարյան), Եր., Ճարտարագետ, 2007:

⁷ Ստեղծված անբարենպաստ պայմաններն առաջին հերթին պայմանավորված էին 1919–1922 թթ. հույն–թուրքական պատերազմում Հունաստանի պարտությամբ:

⁸ Տե՛ս u Marriott J. A. R., *The Eastern Question, A Historical Study in European Diplomacy*, Oxford: Clarendon Press, 1951, p. 409: Այս տվյալը հիմնված է այն փաստի վրա, որ մինչև «Թուրքիայի և Հունաստանի միջև բնակչության փոխանակման վերաբերյալ» պայմանագրի ստորագրումը Հունաստան էր բռնագաղթվել 1000000–125000 հույն (տե՛ս, օրինակ, Housepian M., *Smyrna 1922, The Destruction of a City*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1971, p. 219; Walker Chr., *Armenia: The Survival of a Nation*, New York: St. Martin's Press 1980, p. 350), իսկ դրանից հետո ևս 189916–ը (մեկ այլ տվյալի համաձայն՝ 192356): Տե՛ս u Գ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 153:

դրվեց Հունաստանի կառավարության առջև: Գլխավորը փոքրասիական գաղթականների՝ հունաստանյան հասարակությանը հարմարվելու և դրա մի մասը դառնալու խնդիրն էր⁹:

Գաղթականների ինտեգրման առաջին լուրջ դժվարությունը կապված էր նրանց՝ սոցիալ-մշակութային նոր միջավայրին հարմարվելու հետ (տնտեսական խնդիրների հետ միասին): Փոքրասիական հույների բոլոր խմբերի մոտ այս գործընթացը պայմանավորված է եղել երեք կարևորագույն գործոնով՝ անցյալ, հիշողություն և հիշողության արտացոլում: Անցյալի ընկալումը նույնացվում էր ծննդյան վայրի, կորուսյալ հայրենիքի գաղափարի հետ: Առաջինի հետ սերտորեն առնչվում էր երկրորդը՝ հիշողությունը՝ կապված կոտորածների, արտաքսման, հայրենիքի կորստի հետ: Պետք է ընդգծել այն իրողությունը, որ հետլուզանյան հունական հասարակության մեջ առաջին երկու գործոնների արտացոլման հիմքում մեծ տեղ էր զբաղեցնում «ծննդյան վայրի» գաղափարը: Այսինքն՝ գաղթականները ոչ միայն Բալկանյան թերակղզու բնակիչներից, այլ նաև փոքրասիական հույների մյուս խմբերից միմյանց առանձնացնում էին՝ համաձայն իրենց ծննդավայրի: «Վայրի» գաղափարը բովանդակային առումով դարձավ գաղթական յուրաքանչյուր խմբի ինքնության «վկայական», տարբերակիչ հատկանիշ: Իսկ արտացոլման ձևի տեսանկյունից դա դրսևորվեց նոր բնակավայրերը կամ թաղամասերը փոքրասիական տեղանուններով անվանակոչելու միջոցով¹⁰: Անշուշտ, սեփական ինքնության առանձնացումն ուներ էական այլ բաղադրիչներ ևս, ինչպես, օրինակ՝ լեզուն (բարբառ): Այս կամ այն գործոնի արտացոլումը գաղթական բոլոր խմբերի մոտ ուներ ավելի շատ ընդհանրություններ, քան տարբերություններ: Այնուամենայնիվ, արտացոլման գործընթացը դրանցից ոչ մեկի մոտ այնպիսի աստիճանի չհասավ և այնպիսի դրսևորումներ չունեցավ, ինչպես կատարվեց պոնտոսցի գաղթականների դեպքում:

⁹ Այս առումով 1920-ական թթ. Հունաստանի կառավարությունն իրականացրել է լայնածավալ աշխատանքներ: Տե՛ս Գ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 155:

¹⁰ Նման օրինակները շատ են: Այսպես, գվյուռնիացի գաղթականները հիմնեցին Նոր Զմյուռնիա (Նեա Սմիրնի) թաղամասն Աթենքի հարավում, իսկ պոնտոսցի գաղթականները կենտրոնական Մակեդոնիայի Վոլովոս բնակավայրը վերանվանեցին Նոր Սանտա:

**«ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՆՔ» ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ՊՈՆՏՈՍՑԻՆԵՐԻ
ՅՈՐԱՏԵՍԱԿ ՎԵՐԱԾՆՈՆԴԸ**

Հունաստանում հաստատված պոնտոսցիների նկատմամբ Հունաստանի իշխանությունների վարած քաղաքականությունը նույնն էր, ինչ որ մյուս հույների նկատմամբ: Իշխանություններն արեցին հնարավոր ամեն բան, որպեսզի փոքրասիական հույները կարողանան նոր պայմաններում վերագնտել իրենց: Հունաստանյան հասարակության մեջ, այնուամենայնիվ, ինչպես պոնտոսցիների, այնպես էլ մյուսների՝ որպես «գաղթականի» կամ «փախստականի» ընկալումն ունեցել է որոշակի առանձնահատկություններ: Մակեդոնիայի համալսարանի (Սալոնիկ) դասախոս, պատմաբան Է. Վուտիրան, ուսումնասիրելով հիմնախնդիրը, առանձնացրել է երեք կարևոր գործոն՝ ա) գաղթականների ներկայությունը Հունաստանում չի դիտվել որպես ժամանակավոր երևույթ, քանի որ Լոզանի պայմանագրի համաձայն՝ նրանք չէին կարող հետ վերադառնալ Թուրքիա, բ) գաղթականները Հունաստանում չեն դիտվել որպես «ուրիշներ», գ) Մեծ է Է. Վենիզելոսի խարիզմատիկ կերպարի դերը: Չնայած պատերազմում կրած պարտությանը և Փոքրասիական աղետի սարսափելի հետևանքներին՝ գաղթականների՝ Հունաստանում հաստատվելու և նրանց վերածննդի գործը սկսեց ընկալվել որպես ազգային պայքար, ավելին՝ հաղթանակ¹¹: «Գաղթական» հասկացության դրական իմաստով ընկալման փաստի առկայությունը կարելի է գտնել նաև պոնտոսցիների մոտ: Այս առումով բնութագրական են Հունաստանի խորհրդարանի պատգամավորներից մեկի՝ պոնտոսյան արմատներ ունեցող Լ. Յասոնիդեսի ժամանակին հնչեցրած ելույթի շեշտադրումները, որոնց համաձայն՝ «գաղթական»-ը հարգանքի, պատվի հասկացություն է, և որ ոչ միայն իրենք են իսկական գաղթականներ, այլ նաև իրենց երեխաներն ու թոռները¹²: Համաձայնելով Վուտիրայի առաջադրած փաստարկներին՝ այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ «գաղթական»-ի ընկալումները պետության և բուն գաղթականների կողմից զգալիորեն տարբերվել են: Անգամ վերոհիշյալ պատգամավորի խոսքի երկրորդ մասում նշվում էր հետագա սերունդների՝ «իսկական գաղթական» մնալու մասին: Քննարկվող օրինակն իրականում

¹¹ E. Voutira, When Greeks Meet Other Greeks: Settlement Policy Issues in the Contemporary Greek Context, in "Crossing the Aegean, An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey", (Edited by Renée Hirschon), New York-Oxford: Berghahn Books, 2006, p. 148.

¹² Նույն տեղում, էջ 149:

ունի խորքային այլ տարրեր. մասնավորապես «գաղթական» բառը պոնտոսցիների համար ժամանակի ընթացքում ընկալվել է նաև սեփական՝ առանձին «ազգային ինքնության» հիմնական բնորոշիչ: Այսինքն՝ անկախ ամեն ինչից միայն պոնտոսցիների մոտ սկսվեց առավել ակնհայտ դրսևորումներ ստանալ պոնտոսյան «ազգային Ես-ը» համահունական ընդհանուր Ես-ից առանձնացնելու գործընթաց¹³: Իհարկե, այս ամենը չպետք է ընկալվել որպես կտրուկ սահմանաբաժանում, հունական ինքնությունից հեռանալու փորձ կամ պոնտոսցի հույն շեշտադրված հակադրություն: Այնուամենայնիվ, պայմանավորված մի շարք գործոններով, գաղթականների հենց պոնտոսյան խմբի մոտ տասնամյակների ընթացքում եղան մի շարք զարգացումներ, որոնք դարձան բնորոշ միայն նրանց համար: Մեր խորին համոզմամբ դրանցից առաջինը և գլխավորը պոնտոսցիների՝ Հունաստանում առավել մեկուսացված գաղթականական խումբ լինելու հանգամանքն է, երկրորդը՝ պոնտոսցի լրբբիստների կողմից տարված աշխատանքը՝ այլ կերպ ասած՝ պատմական հիշողության նրանց ընկալման և «ներկայացման ձևի» իրողությունը:

1960-ական թթ. սկսած պոնտոսցի հույների երկրորդ և երրորդ սերնդի «ձուլմանը» զուգընթաց և հատկապես 1970-ական թթ., երբ պետությունն անցում էր կատարում ժողովրդավարական ռեժիմի, երկրի սոցիալ-տնտեսական աճը, քաղաքակենտրոնացման (ուրբանիզացիայի) տեմպերի արագացումը ստեղծեցին յուրօրինակ իրավիճակ: Դա այն ժամանակահատվածն էր, երբ գաղթական-տեղացի սահմանազատումը նվազագույնի հասավ կամ գրեթե վերացավ: Մեծացել էր նոր սերունդ, որը չէր տեսել Փոքրասիական աղետը, այլ դրա մասին լսել էր միայն բանավոր պատմություններ: Եթե հաշվի առնենք նաև այն փաստը, որ Հունաստանում Ռազմական խունտայի իշխանության տարիներին (1967-1974 թթ.) փակվել էին պոնտոսցի հույների՝ մշակութային ուղղվածություն ունեցող բազմաթիվ կազմակերպություններ, ապա պատկերն առավել ամբողջական է դառնում: 1974 թ. հետո այդ կազմակերպությունները ոչ միայն վերաբացվեցին, այլև դրանց թիվն ավելի աճեց: Ասվածը միայն պոնտոսցիներին հատուկ երևույթ չէր. դա մեծապես դրսևորվել է նաև գաղթական մյուս խմբերի մոտ: Սակայն այստեղ գլխավոր տարբերակիչ գիծն այն է, որ պոնտոսցի մտավորականները փորձում էին կասեցնել

¹³ Ընդհանուր առմամբ, դա ուներ նաև պատմական ակունքներ: Փոքրասիական հույներից միայն պոնտոսցիներն էին, որ երբևէ ունեցել էին առանձին պետականություն:

հունաստանցիների հետ պոնտոսցի հույների «միաձուլման» գործընթացը, վերականգնել անհետացող պոնտոսյան բարբառը¹⁴: Ավագ սերնդի կողմից երիտասարդության «վերապոնտացումը» հանգեցնում էր նրանց՝ սոցիալական մեկուսացվածության խորացմանը:

1970–ական թթ. երկրորդ կեսին Հունաստանում ստեղծված քաղաքական իրադրությունն ընդհանուր առմամբ նպաստեց այս գործընթացին: Դա կարելի է բնորոշել որպես սեփական պատմության վերարժևորմանն ուղղված «ներհամայնքային» մղում՝ դրսևորված սեփական ինքնության և արմատների որոնման մեջ: Բովանդակայինից զատ այն ուներ նաև դրսևորման որոշակի ձև՝ հետաքրքրության աճ պոնտոսյան ֆոլկ մշակույթի նկատմամբ: Բնականաբար, այս երևույթին իր ներքին պատճառահետևանքային կապով առնչվում էր փոքրասիական հույների հավաքական փորձառությանը հատուկ ուշադրության հատկացմանը: Իսկ մեծ հաշվով ինչ էր այդ փորձառությունը. իհարկե պատմություն և հիշողություն հալածանքի, բռնագաղթի, կոտորածի, ողբերգական ճակատագրի մասին: 1960–1970–ական թթ. պոնտոսյան այս վերածնունդն ի վերջո 1980–ական թթ. հանգեցրեց հիշողության յուրատեսակ պաշտամունքի:

Այս ամենի անմիջական արդյունքը դարձավ 1985 թ. Աթենքում Պոնտոսյան ուսումնասիրությունների կենտրոնի՝ ԿԵՊՈՄԵ–ի (Κέντρο Ποντιακών Μελετών (ΚΕ.ΠΟ.ΜΕ)) հիմնադրումը, իսկ մեկ տարի անց նաև դրա մասնաճյուղի բացումը Սալոնիկում՝ պոնտոսցի գաղթականների գլխավոր կենտրոնում: Այդ կազմակերպության առաքելությունը դարձավ պոնտոսյան [ազգային] ինքնության և ինքնագիտակցության ուսումնասիրությունը, զարգացումն ու տարածումը¹⁵: Խնդրո առարկա հիմնահարցի հետազոտության առումով ԿԵՊՈՄԵ–ի հիմնադրման և զործունեության հետ կապված մանրամասներն ունեն անկյունաքարային

¹⁴ Պատահական չէ, որ «պոնտիերենը» կամ հունարենի պոնտոսյան բարբառը մտել է «Վտանգված լեզուների ՅՈՒՆԵՍԿՕ–ի կարմիր գրքի» մեջ: Տե՛ս UNESCO Red Book on Endangered Languages: Europe, http://www.helsinki.fi/~tasalmin/europe_report.html#Polabian

¹⁵ Այս առումով մեծ դերակատարություն էր վերապահված դրա հետ համագործակցող մշակութային կազմակերպություններին, որոնցից կարելի է առանձնացնել «Պանագիա Սումելա» և «Էվքսինոս լեսիսի» ընկերությունները: 1980–ական թթ. սկզբին նրանց գործունեությունը չէր սահմանափակվում միայն մշակութայինով, այլ ակտիվություն էր նկատվում նաև քաղաքական դաշտում, ուր նրանք քարոզչություն էին տանում PASOK–ի՝ Համահունակական սոցիալիստական շարժում կուսակցության օգտին:

նշանակություն: 1987 թ. հիշյալ կենտրոնի կողմից հրատարակվեց Մ. Խարալամպիդիսի և Կ. Ֆոտիադիսի համահեղինակությամբ գրված «Պոնտոսցիներ. Հիշողության իրավունք» խորագրով գիրքը¹⁶: Այս հրատարակության կարևորությունն այն է, որ դրանում շարադրված են պոնտոսցիների պայքարի բովանդակությունն ու հիմնական ուղղությունները:

Գրքի վերնագիրը պատահական չէր ընտրված. «Հիշողության իրավունք» բառակապակցությունն ինքնին արտացոլում էր պոնտոսյան գաղթականների մի քանի սերունդների շրջանում սեփական պատմության ընկալման առանձնահատկությունները: Ըստ գրքի հեղինակների՝ «հիշողության իրավունքը» պոնտոսցիների՝ «հիշելու» իրավունքն էր, այլ խոսքերով ասած՝ սեփական պատմության իմացության, այսինքն՝ այն քաղաքական և պատմական պատճառների, որոնք հույն ժողովրդի այդ հատվածի համար կանխորոշեցին ներկա իրադրությունը: Գրքում «հիշելը» դիտվում էր որպես պոնտոսցիների գոյության առաջին և հիմնական նախապայման¹⁷: Սա հիշողության սրբացման ակնհայտ դրսևորում էր, անգամ առաջին հայացքից փոքր-ինչ տարօրինակ ձևակերպում: Ինչի մասին է խոսքը: Նման ձևակերպման տրամաբանությունը «թաքնված» է պոնտոսյան խնդրի՝ ԿԵՊՈՄԵ-ի տեսաբանների ընկալման մեջ:

Գրքում Պոնտոսի խնդրի էության մեկնաբանության մեջ նշվում է, որ ԿԵՊՈՄԵ-ն, հակասության մեջ չմտնելով այլ կազմակերպությունների հետ, իր առջև խնդիր է դնում միավորելու Հունաստանում և արտասահմանում գործող պոնտոսցիների կազմակերպությունները, ծավալելու մշակութային, գիտահետազոտական և քաղաքական պայքար, որի գլխավոր նպատակն է դառնալու միջազգային հանրության կողմից պոնտոսցի ժողովրդի ցեղասպանության ճանաչումը, ինչպես նաև այն իրագործելու համար Թուրքիայի Հանրապետության դատապարտումը, որը Օսմանյան կայսրության ժառանգորդն ու իրավահաջորդն է¹⁸: ԿԵՊՈՄԵ-ի տեսաբանները, փաստորեն, ընդգծում էին, որ պոնտոսցիների գոյության երկրորդ հիմնական նախապայմանը

¹⁶ Φωτιάδης, Κωνσταντίνος Ε.; Χαράλαμπίδης, Μιχάλης, Πόντιοι: Δικαίωμα στη μνήμη, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ποντιακών Μελετών, 1987. Նույնը քուլտերեն թարգմանությամբ՝ М. Харалампидис, К. Фотиадис, Понтийцы, Право на память, Салоники: Изд. «КЕПОМЕ», 2004.

¹⁷ М. Харалампидис, К. Фотиадис, Понтийцы, Право на память, с. 6.

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 7–8:

նրանց ցեղասպանության փաստի՝ միջազգային հանրության կողմից ճանաչումն է¹⁹:

«Հիշողության իրավունք» կոչվող շարժման բովանդակությունը, սակայն, շատ ավելի խոր և բաղադրյալ կառուցվածք ունի: Վերոնշյալն արտացոլում էր միայն այդ պայքարի առաջին շերտը: Պոնտոսցիների ներկա դրության բացատրությունն ու հարցերի պատասխանները կապվում էին Հունաստանի նորագույն պատմության մեջ արձանագրված երկու կարևոր իրադարձության հետ, որոնք կանխորոշեցին Պոնտոսի հույների ապագան: Դրանք են.

- 1930 թ. Հույն-թուրքական պայմանագիրը,
- Հունաստանի մուտքը ՆԱՏՕ, և «դրան հետևած «Թուրքիայի ամբողջականության» դոկտրինի ընդունումը»²⁰:

Իհարկե, առանձին ուշադրություն է դարձվում Լոզանի պայմանագրին և դրա շրջանակներում ստորագրված «Թուրքիայի և Հունաստանի միջև բնակչության փոխանակման վերաբերյալ» պայմանագրին: Այլ կերպ ասած՝ ընդգծվում էր այն փաստը, որ պոնտոսցիների շահերը հաշվի չեն առնվել Հունաստանի՝ վերոնշյալ ձեռնարկների ժամանակ, որ պոնտոսցի հույների խնդիրը դուրս է մնացել «մեծ քաղաքականությունից»: Այսինքն՝ պատմության վերաբերման մեջ ԿԵՊՈՄԵ-ի տեսաբաններն առաջարկում էին նաև Հունաստանի դերի վերաբերյալ ունենալ խիստ քննական մոտեցում: Պոնտոսցիները, փաստորեն, մեղադրում էին ոչ միայն Թուրքիային, այլև առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձվում այս հարցում Հունաստանի քաղաքականության քննադատությանը, որը հանգում էր հետևյալ կետերին.

- Հունաստանի արտաքին քաղաքականությամբ և վերոնշյալ պայմանագրերի հետ պայմանավորված «պատմության մոռացության» մոտեցումը,
- պոնտոսյան ինքնության աղավաղում և դրա դերի թերագնահատում, հետաքրքրության բացակայություն, թե ինչպես պահպանել նրանց մշակութային առանձնահատկությունը և իրավունքները,
- Հունաստանին՝ որպես կախյալ պետություն դիտարկելը, որն ամեն դեպքում չի ներկայացնում պոնտոսցիների շահերը: Որպես այս դրույթի հիմնավորում՝ նշվում էր, որ տասնամյակներ շարունակ Հունաստանի դպրոցներում

¹⁹ М. Харалампидис, К. Фотиадис, Понтийцы, Право на память, с. 8.

²⁰ Ձևակերպումը տրվում է ըստ գրքի հեղինակների: Տե՛ս М. Харалампидис, К. Фотиадис, նշվ. աշխ., էջ 13:

պատմության դասագրքերում բացակայել է Փոքր Ասիայի հույների, այդ թվում՝ պոնտոսցիների պատմության ներկայացումը, որի դասավանդումը սկսվել է միայն 1986–1987 թթ. ուսումնական տարվանից²¹:

Ընդհանուր առմամբ, պոնտոսցի տեսաբանների և լոբբիստների քարոզարշավն առավել պարզունակ բնորոշելու դեպքում կարելի է այն համարել Պոնտոսի հույների՝ ցեղասպանության ճանաչմանն ուղղված պայքար, որի առաջին փուլը պատմության վերաարժևորումն էր: Այնուամենայնիվ, այս գործընթացը, կամ ինչպես ընդունված է ասել «Պոնտոսյան վերածնունդն» ուներ նաև արտաքին ազդեցությամբ պայմանավորված կողմ: Առաջին հերթին դա հունաստանյան ներքաղաքական հարմար իրադրությունն էր: 1981 թ. Հունաստանում «Համահունական սոցիալիստական շարժում» (հուն.՝ Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα – ΠΑ.ΣΟ.Κ.) կուսակցության իշխանության գալուց և Անդրեաս Պապանդրեուի վարչապետ դառնալուց հետո իրավիճակը կտրուկ փոխվեց: Այս կուսակցությունն ուներ ձախ կողմնորոշում, իսկ Անդրեաս Պապանդրուն աչքի էր ընկնում իր հակաամերիկյան և հակաթուրքական հայացքներով, իսկ որ ամենակարևորն է՝ այդ կուսակցության շարքերում բավական մեծ էր պոնտոսցի հույների թիվը: Այս հանգամանքն իր հերթին նպաստել է «Պոնտոսյան վերածննդին» և դրա գաղափարների տարածմանը: Այնուամենայնիվ, 1970–ական թթ. վերջին և 1980–ական թթ. «Պոնտոսյան վերածննդի» վրա մեծ ազդեցություն թողեց երկու կարևոր հանգամանք:

Այն նույն ժամանակ, երբ պոնտոսցիների մտավորական շրջանները խորհում էին պատմության վերարժևորման շուրջ, Հյուսիսային Ամերիկայում և Արևմտյան Եվրոպայում հրեաների Հոլոքոստի նկատմամբ հետաքրքրության նոր աճ էր նկատվում ինչպես գիտական դաշտում, այնպես էլ զանգվածային լրատվամիջոցների և մշակութային անդրադարձի առումով: Ասվածը մեծապես պայմանավորված էր այն փաստով, որ 1978 թ. ԱՄՆ-ի նախագահ Ջիմի Քարտերը ստեղծեց հանձնաժողով, որով ճանապարհի հարթվեց Միացյալ Նահանգներում Հոլոքոստի հուշային թանգարանի ստեղծման համար: Սա կարևոր ազդակ էր պոնտոսցի հույների համար, ովքեր տեսնում էին, թե ինչպես էին հրեաները իրենց ողբերգության միջազգայնացման հարցում մեծ հաջողություններ գրանցում:

²¹ Տե՛ս M. Харалампидис, К. Фотиадис, նշվ. աշխ., էջ 23:

Երկրորդ և թերևս ավելի կարևոր հանգամանք է դարձել 1980–ական թթ. Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի ակտիվացումը²²: Առհասարակ Հայոց ցեղասպանության թեման միշտ գտնվել է պոնտոսցի լոբբիստների ուշադրության կենտրոնում: Չնայած Հոլոքոստի թեմայի միջազգայնացման փորձի՝ պոնտոսցիների համար ներկայացրած հետաքրքրությանը, այնուամենայնիվ, նրանց ուշադրությունն առավել քան ուղղված է եղել դեպի հայերի օրինակը: Այստեղ կարևորագույն հանգամանքն այն է, որ երկու ժողովուրդների փորձառությունն ավելի շատ ընդհանրություններ ուներ: Եվ պատահական չէ, որ պոնտոսցի տեսաբանները միշտ մատնանշել են հայերի փորձառությունը:

«Հայերի օրինակը» պետք է դիտարկել երկու ձևաչափով՝ ցեղասպանության գիտական ուսումնասիրություն և հարցի միջազգայնացում: ԿԵՊՈՄԵ–ի տեսաբանները հասկացան, որ նախ անհրաժեշտ է ապահովել հիմնահարցի ակադեմիական հենքը: Այս առումով մեծ աշխատանք կատարեց Սալոնիկի Արիստոտելի համալսարանի հույն ժողովրդի նոր պատմության մասնագետ Կոստանդին Ֆոտիադիսը՝ հեղինակելով «Պոնտոսի հույների ցեղասպանությունը» 14 հատորանոց աշխատությունը²³: Այս ուսումնասիրությունն իսկապես կարելի է համարել Պոնտոսի հույների ցեղասպանության թեմայի վերաբերյալ առաջին հիմնարար աշխատությունը: Հետագայում լույս տեսան մի շարք այլ ուսումնասիրություններ²⁴:

ԿԵՊՈՄԵ–ի տեսաբաններն ակտիվ պայքար սկսեցին նաև ցեղասպանության միջազգային ճանաչման առումով: Այդ ճանապարհին առաջին նվաճումը նախ «ներքին» ճանաչումն էր: 1994 թ. փետրվարի 24–ին Հունաստանի խորհրդարանը որոշում ընդունեց, որի համաձայն՝ ճանաչում էր Պոնտոսի հույների ցեղասպանությունը, իսկ մայիսի 19–ը հռչակվեց «Պոնտոսի հույների ցեղասպանության հիշատակի օր»²⁵: Օրինագիծն առաջ քաշվեց

²² Այս առումով կարևոր է հատկապես 1987 թ. հունիսի 18–ի Եվրախորհրդարանի որոշումը, http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.152/current_category.7/affirmation_detail.html

²³ Աշխատությունը գրվել է Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Գերմանիայի, Ավստրիայի, Բուլղարիայի, Ռուսաստանի և Հունաստանի արխիվներում բազմամյա ուսումնասիրությունների արդյունքում (Փωτιάδης Κ. Η γενοκτονία των Ελλήνων τω Πόντου, 14 τόμοι. Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος 2002–2006):

²⁴ Σέϋ, օրինակ, Μακρίδης Θ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων. Θράκη, Μικρά Ασία, Πόντος, Λευκωσία: Εκδόσεις Αιγαίον, 2010:

²⁵ Bruneau, Michel & Kyriakos Papoulidis, “La memoire des ‘patries inoubliables’: la

պոնտոսյան ծագում ունեցող պատգամավորների կողմից՝ ստանալով ծայների բացարձակ մեծամասնությունը²⁶: Իհարկե, նման հաջողությունը պայմանավորված էր նաև ՊԱՍՈԿ–ի իշխանության գտնվելու փաստի հետ²⁷:

Վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում պոնտոսցի լոբբիստները շարունակում են իրենց գործունեությունը Պոնտոսի հույների ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ուղղությամբ: Այստեղ, սակայն, պետք է ընդգծել այն փաստը, որ այս գործընթացում հույներն օգտվել և շարունակում են օգտվել հայկական փորձից: Այս հանգամանքը լավագույնս փաստում է Կե–ՊՈՄԵ–ի տեսաբաններից Մ. Խարալամբիդիսի դիտարկումը, որի համաձայն՝ հայկական սփյուռքի՝ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանն ուղղված պայքարը մեծապես ոգեշնչել է և քաջալերել է պոնտոսցիներին, որ մայիսի 19–ն իրենց ապրիլի 24–ն է, իրենց հիշատակի օրը. դա իր հերթին նման ոգևորություն է առաջացրել նաև զմյուռնիացի հույների և ասորիների մոտ²⁸:

Չնայած թեմայի վերաբերյալ հունարենով առկա հսկայական գրականությանը՝ այնուամենայնիվ, արևմտյան գիտական շրջաններում լեզվական խնդիրների պատճառով դա հասանելի է քչերին: Ուստի պոնտոսցի լոբբիստները սկսել են մեծ ուշադրություն դարձնել արևմուտքում անգլիալեզու հրատարակություններին զարկ տալուն: Վերջին տարիներին նկատվում է Պոնտոսի հույների տեղահանությունների և կոտորածների թեմայի ուսումնասիրության նոր ակտիվացում, որի համար մեծ աշխատանք են տանում ԱՄՆ–ի հունական կազմակերպությունները: Այս առումով ակտիվ է հատկապես ԱՄՆ–ի Չիկագո քաղաքի «Փոքրասիական և պոնտոսյան ուսումնասիրությունների հունական կենտրոնը»: Արդեն մի քանի տարի է, ինչ կազմակերպվում են

construction de monuments par les refugies d’Asie Mineure en Grece”, Vingtième Siècle. Revue d’histoire, 78, 2003, p. 40.

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Չնայած պոնտոսցի լոբբիստների ջանքերին՝ Պոնտոսի հույների ցեղասպանության ճանաչման խնդիրն այդպես էլ չմտավ Հունաստանի արտաքին քաղաքականության օրակարգ: 1998 թ. Հունաստանի խորհրդարանը նոր որոշում ընդունեց, որի համաձայն՝ սեպտեմբերի 14–ը հռչակվեց որպես Թուրքական պետության կողմից Փոքր Ասիայի հույների ցեղասպանության հիշատակի ազգային օր: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ փորձ էր արվում ուղղում մտցնելու և ճանաչման մեջ ներառելու նաև Փոքր Ասիայի հույներին: St u Bruneau, Michel & Kyriakos Papoulidis, “La memoire des ‘patries inoubliables’...”, p. 40:

²⁸ Փωτιάδης, Κωνσταντίνος Ε.; Χαράλαμπίδης, Μιχάλης, Πόντιοι: Δικαίωμα στη μνήμη, Αθήνα: Γόρδιος, 2003, σ. 141–142.

միջազգային գիտաժողովներ, որոնցից շատ կարևոր էր 2010 թ. Ռոուսմոնտի (Իլինոյս, ԱՄՆ) միջազգային գիտաժողովը: Այստեղ ուրվագծվեցին ակադեմիական մարտավարության հիմնական ուղղությունները՝ հետազոտական կենտրոնի ստեղծում, Փոքր Ասիայի՝ 1908–1923 թթ. պատմությանն առնչվող կարևոր գրքերի վերատպում, կարևորագույն փաստաթղթերի և գրքերի՝ հունարեն–նից անգլերեն թարգմանություն, նոր գրադարանի հիմնում, որտեղ կպահվեն թեմային առնչվող կարևորագույն գրականություն և Չիկագոյի հայկական շրջանների հետ համագործակցություն²⁹: 2012 թ. լույս տեսավ գիտաժողովի զեկուցումների (հոդվածների տեսքով) ժողովածուն, որը ներառում է ցեղասպանագիտության անվանի մի շարք մասնագետների հետազոտություններ: Կարևոր է ընդգծել այն փաստը, որ այս ժողովածուն Հույների ցեղասպանության վերաբերյալ անգլերեն առաջին խոշոր հատորն է³⁰: Դրան զուգահեռ Չիկագոյի «Փոքրասիական և պոնտոսյան հետազոտությունների հունական կենտրոնը» վերջին երեք տարվա ընթացքում հրատարակել է մի քանի գիրք ևս³¹: 2013 թ. մայիսին Չիկագոյի Սկոկի արվարձանում տեղի ունեցավ հերթական գիտաժողովը, որն ուներ ավելի ներկայացուցչական կազմ: Այդ անգամ ևս ընդգծվել է ինչպես հայկական, այնպես էլ ասորական կազմակերպությունների հետ համագործակցելու անհրաժեշտությունը³²:

Այսպիսով՝ Հունաստանի պոնտոսցի գաղթականների վերածնունդը, 1980–ական թթ. հստակեցնելով իր պայքարի նպատակները և ուղղությունները, մասնավորապես հույների ցեղաս-

²⁹ Տե՛ս http://www.pontiangreeks.org/images/stories/Nov_2010_conference_report11.pdf

³⁰ The Asia Minor Catastrophe and the Ottoman Greek Genocide: Essays on Asia Minor, Pontos, and Eastern Thrace, 1913–1923, edited by George N. Shirinian, Bloomington, IL: The Asia Minor and Pontos Hellenic Research Center, Inc., 2012. Գրքի գրախոսականը տե՛ս <http://www.hellenicresearchcenter.org/index.php/historical-books/book-review-by-elaine-thomopoulos>

³¹ Դրանց մի մասը կարևոր գրքերի թարգմանություն կամ վերատպություն է: Տե՛ս, օրինակ, Harry J. Psomiades, Fridtjof Nansen and the Greek Refugee Crisis 1922–1924: A Study on the Politics of International Humanitarian Intervention and the Greek–Turkish Obligatory Population Exchange Agreement, Chicago: The Asia Minor and Pontos Hellenic Research Center, 2011; Edward Hale Bierstadt, The Great Betrayal: Economic Imperialism and the Destruction of Christian Communities in Asia Minor. Chicago: Pontian Greek Society of Chicago, 2008. (Reprinted by The Pontian Greek Society of Chicago. First published in 1924).

³² Գիտաժողովի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս http://hellenicresearchcenter.org/images/International_Conference_Press_Release_2.pdf

պանության միջազգային ճանաչման հարցում, այսօր արդեն արձանագրել է մի շարք նվաճումներ:

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ «ՊՈՆՏՈՍԻ ԽՆԴԻՐԸ»

Լոզանի պայմանագրի ստորագրումից սկսած մինչև մեր օրերը Հունաստան–Թուրքիա հարաբերությունները ժամանակ առ ժամանակ սրվել են երկու պետությունների միջև առկա բազմաթիվ հարցերի կապակցությամբ³³: Սակայն Պոնտոսի հարցը երբեք չի ներառվել այդ վիճահարույց հարցերի մեջ: Դա, թերևս, բացատրվում է Հունաստանի կողմից՝ Պոնտոսի հույների կոտորածները ցեղասպանություն որակելու պահանջի բացակայությամբ:

Չնայած Հունաստանի՝ հարցի վերաբերյալ ունեցած պաշտոնական դիրքորոշմանը՝ վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում նկատվում է պոնտոսցի լրբբիստների կողմից Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելուն ուղղված ակնհայտ քայլեր, որոնք լուրջ անհանգստություն են պատճառում թուրքական կառավարող շրջաններին: Չնայած այդ պայքարն ուղղորդվում և ղեկավարվում է Հունաստանում գործող կազմակերպությունների կողմից, սակայն աշխատանքների զգալի մասը կատարվում է հունական սփյուռքում: Գլխավոր թիրախը Հույների ցեղասպանության ճանաչումն ու պահանջատիրությունն է: Դրան զուգահեռ կան նաև այլ խնդիրներ, մասնավորապես Թուրքիայում իսլամացված հույների³⁴ և հունական մշակութային ժառանգության հարցը: Այս առումով հատկանշական են Տրապիզոնի շրջանի Սումելա վանքի հետ կապված վերջին զարգացումները. 2010 թ. Թուրքիայի կառավարությունը թույլ տվեց Տիեզերական պատրիարքարանին պատարագ մատուցել նշված վանքում: Չնայած թուրքական մի շարք կուսակցությունների կողմից բացասական արձագանքների³⁵ այնուամենայնիվ, ինչպես այս, այնպես էլ Ախթամարի

³³ Այդ խնդիրներից պետք է առանձնացնել 1955 թ. Կ. Պոլսի հույների պոգրոմը, 1974 թ. Թուրքիայի կողմից Կիպրոսի հյուսիսային հատվածի բռնազավթումը, «Էգեյան վեճը» և այլն:

³⁴ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին բազմաթիվ հույներ հայերի նման կրոնափոխ եղան, որպեսզի փրկվեն: Այս երևույթը մեծ չափերով է դրսևորվել Պոնտոսում և հատկապես Կոլոնիա–Նիկոպոլիս հատվածում (Մեքսատիայի նախկին վիլայեթի Շապին Գարահիսարի շրջան): St u Μακρίδης Θ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων. Θράκη, Μικρά Ασία, Πόντος, Λευκωσία: Εκδόσεις Αιγάζιον, 2010, σελ. 199:

³⁵ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Պատարագի թույլտվություն Սյումելա վանքում, <http://akunq.net/am/?p=2942>

Սուրբ Խաչ եկեղեցու հետ կապված գործընթացը Թուրքիայի իշխող կուսակցության կողմից կազմակերպված ներկայացում էր³⁶, նաև իրենց «բարի կամքն ու հանդուրժողականությունն» արտաքին աշխարհին ցույց տալու փորձ³⁷: Սակայն, մեծ հաշվով, քննարկվող հիմնահարցի տեսանկյունից այն դժվար է ներկայացնել որպես նշանակալի երևույթ:

Թուրքական իշխանությունները պաշտոնական մակարդակով ժամանակ առ ժամանակ ցուցադրում են իրենց խիստ բացասական վերաբերմունքը Պոնտոսի խնդրի առնչությամբ: Բնութագրական է 2006 թ. վարչապետ Ռ. Թ. Էրդողանի կոշտ արձագանքը՝ կապված Սալոնիկում պոնտոսցի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձանի բացման հետ, կամ 2007 թ. հունվարին այն ժամանակվա արտգործնախարար Ա. Գյուլի հայտարարությունը, որով պոնտոսյան ժողովրդական պարերը համարում էր թուրքական³⁸:

Թուրքիային անհանգստացնում է հույների կոտորածները ցեղասպանություն որակելուն ուղղված պոնտոսցիների շարունակական հաջողությունները³⁹: Այս առումով առանցքային նշանակություն ունեցավ Ցեղասպանագետների միջազգային ընկերակցության կողմից 2007 թ. դեկտեմբերի 1-ին ընդունված բանաձևը, որում մասնավորապես նշվում էր, որ Թուրքիայում 1914–1923 թթ. հայերի, ասորիների, Պոնտոսի և Անատոլիայի հույների դեմ իրագործված քաղաքականությունը որակվում է որպես ցեղասպանություն⁴⁰: Դրան հետևեց Շվեդիայի խորհրդարանի կողմից ճանաչումը (հայերի և ասորիների ցեղասպանությունների հետ միասին)⁴¹: Թուրքիայի կոշտ արձագանքը չուշա-

³⁶ Հայերը չպետք է մասնակցեն Ախթամար կղզու թուրքական շուուին, <http://www.panarmenian.net/arm/news/52492/>

³⁷ Չնայած այս իրողությանը՝ Հունաստանի Արտաքին գործերի նախարարության կայքէջում հույն-թուրքական հարաբերություններին և պոնտոսյան հույներին նվիրված հաղորդման մեջ թուրքական իշխանությունների այս քայլը գնահատվում է որպես դրական զարգացում կրոնական ազատությունները հարգելու տեսանկյունից, <http://www.mfa.gr/en/issues-of-greek-turkish-relations/relevant-documents/the-greek-minority-and-its-foundations-in-istanbul-gokceada-imvros-and-bozcaada-tenedos.html?page=4>

³⁸ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Malkidis Th., *The Greeks of Euxinus Pontus (Bleak Sea). History and Genocide*, Stockholm: Greek Culture Center in Sweden, 2009, p. 27:

³⁹ Խոսքը վերաբերում է ԱՄՆ-ի մի շարք նահանգային և քաղաքային իշխանությունների կողմից ճանաչմանը:

⁴⁰ <http://www.aina.org/news/20071215131949.htm>

⁴¹ http://www.genocide-museum.am/eng/Sweden_Parliament_Resolution.php

ցավ. վարչապետ Ռեջեփ Թաիբ Էրդողանը չեղյալ հայտարարեց իր այցը Ստոկհոլմ, ավելին՝ թուրքական դեսպանը հետ կանչվեց Ստամբուլ⁴²: Այս երկու ճանաչումների առանձնահատկությունն այն է, որ եթե նախկինում Թուրքիան ստիպված էր պայքարել միայն Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման դեմ, ապա դրան ավելացավ նաև հույների և ասորիների խնդիրը:

Ընդհանուր առմամբ, Թուրքիայի համար խնդիրը բարդանում է նաև նրանով, որ արտասահմանում գործող հունական լուր-բիստական կազմակերպություններն ակտիվ համագործակցում են հայկական և ասորական կազմակերպությունների հետ: Այս առումով ամենավերջին զարգացումն Ավստրալիայում էր: 2013 թ. մայիսին Ավստրալիայի Նոր Հարավային Ուելս նահանգի խորհրդարանը ճանաչեց հույների և ասորիների ցեղասպանությունները (հայերինը ճանաչվել էր դեռևս 1997 թ.)⁴³: Չնայած հնչեցված սպառնալիքներին՝ կապված այն բանի հետ, որ կարգելի ավստրալիացի պատգամավորներին մասնակցել ԱՆՁԱԿ-ի⁴⁴ հիշատակի օրվա միջոցառումներին, Թուրքիան կանգնած էր փաստի առջև: Այն, որ նշված իրադարձություններին Թուրքիայի կողմից տրվող նշանակությունը մեծ է, ևս մեկ անգամ երևաց 2013 թ. երկրորդ կեսին: Չհաշտվելով ավստրալական «մարտադաշտում» կրած պարտության հետ՝ թուրքական իշխանությունները փորձեցին ակտիվացնել արևմտյան ակադեմիական շրջանների՝ իրենց համար աշխատող մասնագետներից Ջասթին Մըքքարթիին: Աշնանն ուղևորվելով Ավստրալիա (այցելու պրոֆեսոր)՝ Մըքքարթին փորձեց հանրային դասախոսությունների միջոցով ավստրալական հանրությանը ներկայացնել պատմության թուրքական վարկածը: Այսպես, նոյեմբերի կեսին Մելբուռնի համալսարանում նախատեսված էր հանդիպում-սեմինար, որը կրելու էր «Ինչ է

⁴² <http://www.thelondondailynews.com/turkey-goes-into-dark-ages-mode-following-armenian-expulsion-threat-p-3904.html>

⁴³ NSW parliament recognises Greek genocide, <http://neoskosmos.com/news/en/NSW-parliament-recognises-Greek-genocide>

⁴⁴ ANZAC – Australian and New Zealand Army Corps, Ավստրալական և նորզելանդական բանակային կորպուս): 1915 թ. ապրիլի 25-ին ԱՆՁԱԿ-ի ուժերը ափ իջան Գալիպոլի Բրիտանական հրամանատարության ներքո մասնակցելու ռազմական գործողություններին: Չնայած ունեցած մեծ կորուստներին դա դարձավ նրանց մարտական մկրտությունը: Իր հերթին այդ իրադարձություններին մեծ նշանակություն է տրվում նաև Թուրքիայում: Ամեն տարի Ավստրալիայից և Նոր Զելանդիայից բազմաթիվ մարդիկ են գալիս Թուրքիա մասնակցելու հիշատակի արարողությանը: ԱՆՁԱԿ-ի օրվա հիշատակումը դարձել է ավստրալացիների և նորզելանդացիների պատմական հիշողության անքակտելի մասը:

տեղի ունեցել 1915–1923 թթ.» խորագիրը, իսկ երկրորդ դասախոսությունը պետք է տեղի ունենար Նոր Հարավային Ուելսի Գեղարվեստի թանգարանում (Սիդնեյ): Սակայն երկու միջոցառումներն էլ չեղյալ հայտարարվեցին այդ հաստատությունների ղեկավարությունների կողմից տրված տարբեր պատճառաբանություններով⁴⁵: Այստեղ, իհարկե, ակնհայտ էր ինչպես հայկական, այնպես էլ հունական և ասորական լրբիստական կազմակերպությունների աշխատանքը: Ի վերջո Մըքքարթին հաջողացրեց հանդիպում ունենալ Ավստրալիայի Դաշնային խորհրդարանի պալատներից մեկում: Չնայած հրավիրյալների մեծ թվին՝ հանդիպմանը ներկա են եղել խիստ սահմանափակ թվով մարդիկ, այն էլ Ավստրալիայի թուրքական սփյուռքի ներկայացուցիչներ, Թուրքիայի դեսպանն ու դեսպանատան աշխատակիցներ⁴⁶:

Այն, որ Պոնտոսի հույների խնդրի արձարծումը տարեցտարի նոր մարտահրավերներ է նետում Թուրքիայի Հանրապետությանը, արդեն վաղուց իրողություն է: Իրականում թուրքական իշխանությունները վաղուց են հասկացել դրանում ամփոփված վտանգները⁴⁷: Թերևս դրանով կարելի է բացատրել դեռ տա-

⁴⁵ Two Events Featuring Genocide Denier Canceled In Australia <http://asbarez.com/116413/two-events-featuring-genocide-denier-canceled-in-australia/>

⁴⁶ Այս միջոցառումների կազմակերպման գործում մեծ դեր ունեւր Ավստրալիայի թուրքական իրավապաշտպան միությունը: <http://www.ata-a.org.au/search/label/Prof%20Justin%20McCarthy>

⁴⁷ Պոնտոսի հույների խնդիրը Թուրքիայում միշտ էլ «գզայուն» է ընկալվել: Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ բազմաթիվ աղբյուրներ փաստում են, որ Միություն և առաջադիմություն կուսակցությունը և կառավարող վերնախավը նպատակ են ունեցել հայերից հետո հաշվեհարդար տեսնելու հույների հետ: Մասնավորապես, ըստ գերմանացի հոգևորական Յ. Լեփսիուսի՝ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կոմիտեի անդամները հաճախ են հրապարակայնորեն հայտարարել, որ «օտարականները պետք է աներեւոյթ ըլլան Թուրքիայէն, նախ Հայերը, յետոյ Յոյները, յետոյ Հրեաները և ամենէն վերջը Եւրոպացիները» (տե՛ս Ե. Լեփսիուս, Գաղտնի տեղեկագիր. Հայաստանի ջարդերը (թարգմ. Մ. Շամտանճեան), Կ. Պոլիս, 1919, էջ 242–243): Դրա օգտին է խոսում նաև Ա. Անտոնյանի հրապարակած՝ երիտթուրքերի կենտրոնական կոմիտեից Ադանայի վիլայեթում կուսակցության պատասխանատու ներկայացուցչին ուղղված երկրորդ նամակը՝ թվագրված 1915 թ. մարտի 25–ով: Ըստ Անտոնյանի՝ դա կրկնությունն է առաջին՝ փետրվարի 18–ի նամակի, սակայն այն տարբերությամբ, որ ցույց է տալիս՝ հայերից հետո երիտթուրքերը պետք է զբաղվեն հպատակ մյուս ժողովուրդների՝ հույների, սիրիացիների բնաջնջմամբ (տե՛ս Ա. Անտոնյան, Մեծ ոճիրը. Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա, Եր., 1990, էջ 134–137): Պետք է ընդգծել, որ Պոնտոսի հույների թեման դեռևս այդ տարիներին արդեն մեծ արձագանքներ էր ստացել Արևմուտքում, հատկապես ԱՄՆ–ում: Ուշագրավ է Յուբայի նահանգը ներկայացնող սենատոր Ուիլյամ Քինգի՝ 1921 թ. դեկտեմբերի ելույթը ԱՄՆ–ի Սենատում, որի ժամանակ նա բոլորի ուշադրությունը հրավիրեց այն

րիներ առաջ Աթաթյուրքի հետազոտական ինստիտուտի կողմից անգլերեն հրատարակված «Պոնտոսի հարցը և Հունաստանի քաղաքականությունը» հատորը⁴⁸: Գիրքը կազմվել է պետական պատվերով և ընդհանուր առմամբ արտահայտում է Թուրքիայի Հանրապետության պաշտոնական դիրքորոշումը: Ավելին, դրանում ամփոփված հիմնական դրույթները տեղ են գտել Թուրքիայի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական կայքէջում⁴⁹:

Գրքում Պոնտոսի հույների խնդիրը մեկնաբանվում է կողմնակալ և աղավաղված: Այսպես, Պոնտոսի խնդրի ծագումը կապվում է գլխավորապես Կիպրոսի հարցի հետ՝ ընդգծելով այն փաստը, որ դրանով Հունաստանը փորձում է դիպչել Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությանը: Ավելին, նշվում է, որ իբր Պոնտոսի հարցը Հունաստանն օգտագործում է Աթաթյուրքի կերպարը վարկաբեկելու, միջազգային հանրությանը մոլորության մեջ գցելու և հակաթուրքական տրամադրություններ տարածելու համար: Հունաստանը մեղադրվում է Քրդական բանվորական կուսակցության ահաբեկչական գործունեության նկատմամբ կողմնակալ դիրքորոշում ունենալու մեջ, այն է՝ դա ներկայացնել որպես ազգային ազատագրական պայքար, անգամ համագործակցել քրդերի հետ և այլն⁵⁰: Այնուամենայնիվ, պետք է փաստել, որ եթե անգամ հաշվի չառնենք բոլոր իրադարձությունների միակողմանի դիտարկումը (կարելի է առանձնացնել այն իրողությունը, որ հույների կոտորածները ներկայացվում է որպես թուրքերի կոտորածներ), թուրքական կողմն այս ամենի գլխավոր մեղավոր համարում է Հունաստանին: Պոնտոսի խնդրի

բանի վրա, թե ինչ աղետալի վիճակում են հայերն ու հույները (ավելի մանրամասն տե՛ս King W. H., Turkish Atrocities in Asia Minor, Washington: United States Government Printing Office, 1992): Պոնտոսի խնդրի վերաբերյալ այդ տարիներին ԱՄՆ-ում տեղի ունեցած արձագանքների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Stavros T. Stavridis, From Smyrna to Mudania September–October 1922: Greek Reactions in U.S. and Greece <http://www.helleniccomserve.com/stavridisgreekreaction.html>

⁴⁸ Դրանում ամփոփված են պատմագիտության դոկտորներ Յուսուֆ Սարընայի, Համիդ Փեհլիվանըի, Աբդուլահ Սալդամի աշխատանքները, որոնք նվիրված են Պոնտոսի խնդրի հետ կապված որոշ հիմնահարցերի ուսումնասիրությանը: Տե՛ս The Pontus issue and the policy of Greece (pub. and prep. by Berna Türkdogan), Ankara: Atatürk Research Center, 2000:

⁴⁹ Setting The Record Straight On Pontus Propaganda Against Turkey, <http://www.mfa.gov.tr/setting-the-record-straight-on-pontus-propaganda-against-turkey.en.mfa>

⁵⁰ Նույն տեղում:

հետ կապված բոլոր զարգացումները մեկնաբանվում են Հունաստանի քաղաքականության տեսանկյունից, ինչն ակնհայտորեն չի համապատասխանում իրականությանը: Հաշվի չեն առնվում Պոնտոսի խնդրի ներքին՝ բովանդակային կողմը, դրա առաջացման օբյեկտիվ պատճառները և այլ կարևոր հանգամանքներ:

Այսպիսով՝ Հունաստանում հաստատված պոնտոսցի գաղթականների սերունդների շրջանում XX դարի 60-ական թթ. սկսված սեփական պատմության վերաբժևորման, պատմական արդարության վերականգնման համար մղված շարժումն այսօր լուրջ խնդիր է դարձել Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության համար: Պոնտոսյան վերածննդի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ թեև դրա սկզբնավորումն ու ծավալումը, ունենալով որոշակի ներքին սուբյեկտիվ առանձնահատկություններ, այնուամենայնիվ, կրում է խոր պատմական հենք և մեծ հաշվով դարասկզբին տեղի ունեցած Փոքրասիական աղետի՝ հետագա սերունդների պատմական հիշողության արտացոլումն է: Պայքարի գլխավոր նպատակակետ դարձնելով Պոնտոսի հույների ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը, Թուրքիայի պատասխանատվությունը և պատմական արդարության վերականգնումը, պոնտոսյան լրբբիստական կազմակերպությունները համագործակցում են հայկական և ասորական կառույցների հետ՝ Թուրքիայի համար առաջացնելով նոր մարտահրավերներ: Եթե նախկինում Թուրքիայի պայքարը «մեկ ճակատում» էր՝ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման դեմ, ապա վերջին շրջանում դրան ավելացել է նաև «երկրորդ»՝ պոնտոսյան և անգամ «երրորդ»՝ ասորական խնդիրները:

**«ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆ» (TİKA).
ՍՏԵՂՃՄԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ԲՆԱԳԱՎԱՌՆԵՐԸ**

1991 թ. ԽՍՀՄ-ի փլուզումն առաջացրեց աշխարհաքաղաքական նոր իրադրություն, որի պայմաններում Թուրքիան սկսեց ակտիվ քաղաքականություն վարել՝ նպատակադրվելով ազդեցության հասնել հետխորհրդային տարածաշրջանում: Թուրքիայի դեկավարությունը նախաձեռնություն ցուցաբերեց բազմակողմանի համագործակցություն հաստատել հետխորհրդային թյուրքախոս երկրների հետ, ուստի համապատասխան գործառույթներ տրվեցին պետական հաստատություններին, այդ թվում՝ դրանց կից հատուկ նպատակով ստեղծված մարմիններին: Վերջինները նույնպես պետք է նպաստեին Թուրքիայի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային ծրագրերի իրականացմանը: Այդպիսի կազմակերպություններից էր 1992 թ. հունվարի 27-ին Արտաքին գործերի նախարարությանը կից հիմնադրված «Թյուրքական համագործակցության ու զարգացման գործակալությունը» (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA)¹:

TİKA-ի հիմնադրման օրվանից նրան վերապահվեց կարևոր դեր՝ այն պետք է նպաստեր հետխորհրդային, բալկանյան, մերձավորարևելյան և աֆրիկյան տարածաշրջաններում Թուրքիայի դիրքերի ամրապնդմանը, որով կբարձրանար նրա նշանակությունը և կընդգծվեր կարևորությունն Արևմուտքի համար: Չնայան որ TİKA-ն մտնում էր ԱԳՆ-ի կազմի մեջ, սակայն ուներ իրավաբանական անձի կարգավիճակ և ինքնուրույն բյուջե: Իսկ

¹ Resmi Gazete, 27 Ocak 1992.